

*Abbasova Elmira İdris qızı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, elmi işçi.
E-mail: abbasova 1957@mail.ru*

QƏBƏLƏ-QALA ORTA ƏSR YAŞAYIŞ YERİNDƏ APARILAN ARXEOLoji TƏDQIQATLAR

Açar sözlər: Qəbələ-Qala, arxeoloji tədqiqat, orta əsr yaşayış yeri, IX qazıntı sahəsi, maddi mədəniyyət nümunələri, arxeoloji materiallar.

Rus dilində: Габала-Гала, археологические исследования средневековых поселений, IX зона раскопа, материальная культура, археологические материалы.

İngilis dilində: Gabala-Gala, archeological research, medieval settlements, IX excavation zone, material culture, archaeological materials.

Qəbələnin xarabalıqları orta əsr şəhər yerindən 2 km cənub-şərqdə, Çuxur Qəbələ kəndinin yaxınlığında yerləşir. Yaşayış yeri Qala divarları və bürclərlə əhatə olunmuş Səlbir və Qaladan ibarətdir. Qəbələ Qala hissəsinin ərazisi 11 hektardır.

Albaniyanın ilk paytaxtı olan Qəbələ e.ə. IV əsrdən etibarən ölkənin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində adı “Kabalaka” kimi işlənən şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrdə də çəkilir.

Qalanın cənubunda hündürlüyü 7-8 metr, diametri 5-6 metr olan dairəvi və yarım dairəvi bürclər var. Divarlar və bürclər çay daşlarından, çiy və bişmiş kərpicdən, əhəng məhlulundan istifadə edilməklə hörülmüşdür. Tikinti zamanı yerli tuf daşlardan da istifadə olunmuşdur.

Qəbələ tarixin müxtəlif dövrlərində Sasani, Bizans imperiyaları, Ərəb xilafəti və Xəzərlərin, Moñqolların, Teymurilərin, Qızıl Orda xanlarının hücumlarına məruz qalmış, sonralar yenidən dirçəlmişdir. XVIII əsrin ortalarında Qəbələ bir daha öz əvvəlki əzəmət və əhəmiyyətini itirmiş, əhali tədricən buradan köç etmişdir.

Qəbələ şəhər yerində ilkin arxeoloji tədqiqatlar 1926-cı ildə Davud bəy Şərifovun rəhbərliyi ilə aparılmışdır. 1944-cü ildə S.M.Qazıyevin, 1950-ci illərdən sonra isə Q.Əhmədovun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri, tikili qalıqları aşkar edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif çeşidli qab nümunələri eramızın I-III və VII-XIV əsrləri üçün səciyyəvidir. Tədqiqatlar zamanı habelə, şəhərin qala divarları və quruluşu, mədəni təbəqənin xarakterik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında Qəbələ Qala şəhər yerinin XIII-XIV əsrlərə qədər Azərbaycanın təsərrüfat və istehsal sahələrinin mərkəzi olaraq fəaliyyət göstərdiyi müəyyənləşdirilmişdir (1, 101; 213-214).

2008-ci ildən etibarən 12 hektardan çox ərazisi olan Qəbələ Qala yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı yerli istehsal məhsulları ilə yanaşı tapılan xarici istehsal məhsulları, sikkə nümunələri şəhərin xarici ticarətdə mühüm rol oynamasının və mədəni əlaqələrdə iştirak etməsinin bariz nümunəsidir.

Müstəqillik illərində də Qəbələnin müxtəlif dövr abidələri, antik, ilk orta əsr və orta əsr şəhər yerləri tədqiq olundu və bir çox məqamlara aydınlıq gətirildi. 2008-ci ildən etibarən Qəbələnin Qala orta əsr yaşayış yerinin müxtəlif ərazilərində aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan çoxsaylı tikili qalıqları, maddi mədəniyyət nümunələri yaşayış yerində davamlı məskunlaşmanın olduğunu bir daha sübut edir.

Sayca IX qazıntı sahəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar 2016-cı ildə Qalanın şimal ərazisində aparılıb və bu tədqiqatda məqsədimiz şimal qala divarının üzə çıxarılması olmuşdur (şəkil 1). Arxeoloji qazıntı üçün ayrılan ümumi sahə 100 m^2 –dir. Amma ilkin tədqiqat üçün ayrılan sahədə və 2,8 metr dərinliyədək yaşayış qatı öyrənilmişdir. Beləliklə, bir-birinin üstündə olan və bir-birini kəsən ümumilikdə yeddi tikinti qatı olduğu müəyyənləşdirildi.

Tikili qalıqları: Tikili qalıqları qazıntının cənub-şərq istiqamətində (A1, A2 kvadratlarında) 30-60 sm. dərinlikdən aşkar edildi. Digər tikili qalıqları isə şimal və cənub-qərb istiqamətində ayrı-ayrı kvadratlarda aşkarlandı ki, onlardan biri 1 №-li quyuda kəşifdir. 50 sm torpaq töküntüdən sonra alt təbəqədə başqa bir tikinti qalığı olduğu müəyyənləşdirildi. Çaydaşından olan divar qalıqlarının eni 20-75 sm, uzunluğu 1.4-4.5 metr, kərpicdən olan divar hörgününün isə eni 40 sm, uzunluğu 80 sm-dir. Tikililərin hamısı bir qayda olaraq düzbucaqlı formadadır. Onların divarlarının bünövrəsi çay daşından, üst hissəsi isə bişmiş kərpicdən hörülərək əhəng məhlulu ilə bərkidilmişdir (şəkil 2).

Döşəmə qalığı: Hörgüdə olduğu kimi döşəmədə də bişmiş kərpicdən istifadə olunmuşdur. Döşəmə qazıntının şimal – qərb istiqamətində B2 kvadratında, 40 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Döşəmənin eni 2, uzunluğu 5.2 metrdir. Digər döşəmələr isə şimal divarın 1.4 metr dərinliyində 5-8 kvadratda aşkarlandı. 7-8 kvadratda aşkar edilən döşəmə qalığının cənubi-şərq istiqamətində olduğu ehtimal edilir. Bişmiş kərpic döşəmələrin eni 2 metr, uzunluğu isə 5 metrdir. Döşəmədə əsasən, bişmiş kərpicdən istifadə olunmuş və onların ölçüləri $23.5 \times 24 \times 6$; $24 \times 25 \times 6$ sm-dir (Şəkil 3).

Arxeoloji qazıntı zamanı 3 ocaq yeri açılaraq tədqiq edilmişdir. Ocaqlardan biri qazıntı sahəsinin 4 kvadratında, 35 sm dərinlikdə aşkar olunmuşdur və ölçüsü 1.05×60 sm-dir. 70 sm enində olan divar 2 ədəd bişmiş kərpiclə kəsilərək ocaq yeri açılmışdır. Kürə-ocaqdan həm yemək hazırlamaqda, həm də evin isidilməsində istifadə edilmişdir.

İkinci ocaq yeri 3-cü kvadratın şimalında aşkar edildi və diametri 90 sm-dir. Ocağın aşkarlanma dərinliyi 1.8 metr, yanığı yerinin qalınlığı 36 sm-dir. Divar yerindən 2.21 sm. dərinlikdə aşkarlanmış ocaq yerindən bir ədəd enli ağız bardaq və şirli kasa nümunələri aşkarlandı.

Üçüncü ocaq 5-ci kvadratda şimal divarının 2.5 metr dərinliyində aşkar olundu. Bu ocaq yeri əvvəlkilərdən oval formalı olması ilə fərqlənir. Onun diametri 50×70 sm-dir. Ocağın içərisində bərkilib-daşlaşmış kül təbəqəsi vardı.

Quyular: Şimal qala divarının şimal-cənub istiqamətində bir nömrəli quyu aşkar edildi. 2-ci kvadratda 80 sm dərinlikdə aşkarlanan quyunun təmizlənən hissəsinin ümumi dərinliyi 1.7 metr, diametri 90 x 90 sm-dir. Quyunun daxili səthi bütövlükdə çay daşı ilə səliqəli hörülüb (Şəkil 4). Quyudan aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələri bişmiş kərpic qırıqları, şirsiz qabların müxtəlif hissələri və ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdir.

4-cü kvadratın şimal istiqamətində 2 №-li quyu aşkar edilərək təmizlənmişdi. Onun diametri 70sm, təmizlənən hissəsinin dərinliyi 90 sm, divar ilə quyu arasındakı məsafə isə 65 sm-dir.

3№-li quyu A1 kvadratının şərq hissəsində 70 sm dərinlikdə aşkarlanıb. Oval formalıdır, ümumi dərinliyi-2,65 sm, şimaldan-cənuba diametri-1,5 metr, şərqdən-qərbə isə 1,3 metrdir. Bu quyunun içərisindən çoxsaylı kərpic hissələri götürüldü. Ehtimal olunur ki, töküntü kərpiclər dağılmış binanın töküntüləridir.

4№-li quyu 3-cü kvadratın şimal-cənubunda aşkarlandı. Quyunun təmizlənən hissəsində ümumi dərinliyi 1,65 sm-dir. Onun diametri şimaldan-cənuba 1,75, qərbdən-şərqə 1.5 metrdir. Maddi mədəniyyət nümunələri quyunun 1.2-1.5 metr dərinliyindən aşkarlanmışdır. Bu nümunələrdən bişmiş kərpic hissələri, şirsiz və şirli qablardan, habelə şüşə bilərziklərdən, darboğazlı və kiçik lüləklili bardaqlardan, silbic və s. ibarətdir.

5 №-li quyu 3-4-cü kvadratlarda 4 №-li quyunun yanında aşkarlanıb. Quyu yer səthindən 1.2 metr dərinlikdə aşkar edilib. Onun təmizlənən hissəsinin dərinliyi 2.9 metr, ümumi dərinliyi isə 4.1 metrdir. Diametri 70 sm olan quyu 4 №-li quyunu kəsir. Quyudan bardaq və aftafa tipli qabların müxtəlif hissələri, sikkə və digər nümunələr aşkar edildi.

A1 kvadratının şimal, cənubi-şərqində (3 №-li quyunun qarşısında) 6 №-li quyu aşkarlandı. Hər iki quyunun arasındakı məsafə 30 sm-dir. Aşkarlanma dərinliyi 90 sm, ümumi dərinliyi 1.2 metr, yer səthindən 2.1 metr olan quyunun diametri isə 1 metrdir. Oradan aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələrinin içərisindən boşqab tipli çini qabın bir hissəsi nümunə kimi götürüldü. Döyrə tipli çini qab(-farfor), nisbətən kobud hazırlansa da tərtibat baxımdan olduqca zəngindir. Belə ki, nümunənin hər iki üzünü ağ-mavi fonda təsvirlərlə işlənilib. Təsvirlər ağac, budaq, dəniz, quş, axar su (çay), balıq və s-dən ibarətdir. İşlənmiş təsvirlər ərəb-fars əlifbasının bəzi hərflərinə bənzəyir. Təsvirlər və qabın kobud hazırlanması texnologiyası onun İran istehsalı olduğuna işarədir. Buna baxmayaraq qab nümunəsinin üzərində olan təsvirlər təbiətin (quru ilə suyun) harmoniyasını birləşdirir.

7 №li quyu 1-2-ci kvadratların kəsişdiyi yerdə, qazıntının şimal-qərbində aşkar edildi. Onun açılma dərinliyi yer səthindən 1.5 metr, ümumi dərinliyi isə 2.2 metrdir. Quyunun içərisindən çoxlu kəpək (yarı toz, yarı qabıq) aşkarlandı. Həmçinin bu quyuda bir ədəd iri təsərrüfat küpünün olduğu da müəyyən edildi. Təsərrüfat küpünün gövdəsinin aşkarlanan hissəsinin diametri 1 metr, divarının qalınlığı 2.7 sm-dir. Qeyd etmək lazımdır ki, aşkarlanan küp qazıntı sahəsindən kənara çıxır.

Qəbələ Qalanın şimal Qala divarı ərazisində aşkar edilmiş orta əsr quyularının bu qədər sıxlığı bəhs edilən dövrdə məhsul artımı ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizcə, əkinçiliyin inkişafı dənli bitkilərin və digər məhsulların saxlanması

üçün təsərrüfat quyularına ehtiyac olduğunu deməyə əsas verir.

Saxsı məmulatı: Yaşayış yerindən əldə olunan saxsı məmulatları formalarına, dekor bəzəklərinə, hazırlanma texnologiyasına və gilinin keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir (Şəkil 5). Qab nümunələrinin bir çoxunun tərkibi iri qum, bəziləri narin qum qatışıqlı, digərlərinin tərkibi qatışıqsız və məsaməlidir. Saxsı qab nümunələri çəhrayı, boz, qırmızımtıl rəngdə hazırlanmışlar. Şirli saxsı qabların əksəriyyəti bir və ya daha çox rəng çalarlarından istifadə edilərək naxışlanmışdır. Daha çox firuzəyi, qara, yaşıl, göy, qəhvəyi rənglərə üstünlük verilmişdir.

Qəbələ Qala yaşayış yerindən aşkarlanan şirsiz saxsı məmulatları əsasən küpə, kasa, bardaq tipli qablardan, müxtəlif formalı qulplardan, saxsı çıraqlar, şarkonuslar və s-dən ibarətdir. Küpə tipli qablar azlıq təşkil edir. Qulplar qazan, nehrə, bardaq və digər qablara aid olub, əsasən sadə formalıdırlar. Onlar enli, çubuqvarı, ilgəkvairdirlər. Qazan qulpları qazıntının, əsasən cənubunda, birinci kvadratında aşkarlandı. Onlar qazanların çiyin hissəsində formalaşdırılmış oval formalıdırlar. Gilinin tərkibi qatışıqlı və məsaməlidir. Uzun müddət istifadə olunub və üzərində qalın hiss təbəqə var. Digər qulplar isə nehrə, maye qablarına və kiçik həcmli qablara məxsusdurlar, gili çəhrayı və tərkibləri isə nisbətən təmizdir. Saxsı qabların böyük əksəriyyəti, əsasən mətbəx, süfrə, təsərrüfat və yardımçı qab nümunələrindən ibarətdirlər. Şirli süfrə qabının birinin üzərində ərəb qrafikası ilə "hansı ki" "əl ləzi" sözləri yazılmışdır. Digərinin isə hər iki üzü sxematik təsvirli və "İlləllah" yazısı olan çini döyrədir.

Kasa tipli qab nümunələrinin bəzilərinin oturacağına mərkəzində günəş, xonça, zoomorf təsvirli damğalar işlənib. Yardımçı qablar isə çıraqlardan, şarkonuslardan və s-dən ibarətdir. Şarkonuslar, əsasən 1 №-li quyudan aşkar edilib və bəzilərinin gövdəsində cızma üsulu ilə "Ya-Əli" kəlməsi yazılıb. Nümunələrin ağız hissəsi demək olar ki, salamat vəziyyətdədir. Metal əşyaları kəsici alətdən, qapı cəftəsindən, əmək alətdən və bir ədəd ox ucluğundan, şüşə nümunələri su qablarının ağız və boğaz hissəsindən, sümük nümunələri isə ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdirlər. Tədqiqat zamanı aşkar olunan 7 ədəd sikkədən 6 ədədi Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövrünə aid olub, XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən zərbxanalarda zərb olunub. Bir ədədi isə XVIII əsrə aid olan Təhmasibin mis fulusudur.

Aşkar olunan əmək alətlərinin və qab nümunələrinin əsas hissəsi yerli istehsalın məhsuludur. İstər şirsiz, istərsə də şirli saxsı məmulatının gilinin bir qismi iri qum qatışıqlıdır. Eyni zamanda qabların çox hissəsi dulus çarxında hazırlanıb və böyük əksəriyyəti isə sabit temperaturda keyfiyyətli bişirilib. Xüsusi təyinatlı və import qabları nəzərə almasaq (çıraqlar, şarkonuslar, silbic, çini və s.) aşkar olunan qab nümunələri demək olar ki, yemək bişirmək və saxlamaq üçün hazırlanmış süfrə, mətbəx və təsərrüfat qablarıdır. Qabların üzərindəki naxışlar, əsasən deşdəkləmə, cızma, çərtmə, oyma üsulu ilə işlənmiş, kəmərvarı, dalğavarı, konsentrik, meyvə və s-dən ibarətdir. Naxışlar daha çox qabın gövdə, çiyin, boğaz və ağızının kənarı boyunca işlənib. Süfrə və təsərrüfat qablarının rəngləri çəhrayı, qırmızımtıl, mətbəx qabları olan qazanlar isə daha çox qara rəngli olmaları ilə fərqlənilər. Bununla yanaşı, 2016-cı ilin tədqiqatları zamanı tapılmış ocaq yerləri, yanq izləri, quyular və çoxsaylı tikili

qalıqları orta əsrlərdə şəhərsalma problemini araşdırmaq baxımından da olduqca maraqlıdır.

Beləliklə, Qəbələ Qala orta əsr yaşayış yerində aparılan uzunmüddətli arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, burada davamlı məskunlaşma olmuşdur ki, buda orta əsrlərdə də şəhərin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. Bakı-2006.
2. Əliyev İ., Qədirov F. Qəbələ. Bakı-1985.
3. Cəbiyev Q.C. Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. 2008, səh.107-108.

Ельмира Идрис кызы Аббасова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОСЕЛЕНИЙ В ГАБАЛА-ГАЛА

РЕЗЮМЕ

В результате археологических раскопок были найдены богатые материально-культурные образцы, строительные остатки, предназначенные для различных целей колодцы и разные очаги. Помимо этого в зоне раскопок также были найдены в большом количестве строительные материалы, камень, обожженный кирпич, керамика, железо, стеклянные и костные образцы, остатки деревьев, образцы украшений и 7 монет.

6 из этих монет принадлежали периоду Элханидов, Гарагоюнлу и Аггоюнлу (XIV-XV вв), а 1 из них принадлежала периоду Тахмасиба XVIII века.

Elmira Idris gizi Abbasova

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF MEDIEVAL SETTLEMENTS IN GABALA-GALA

SUMMARY

During the archeological expeditions were found rich financial and cultural patterns, construction leavings, different determined shafts, and some seats. Except these in the excavatoin field there were found construction materials, stone, burnt bricks, ceramic, iron, glass and bone patterns, tree leavings, ornament patterns and 7 coins.

6 of those coins belong to the period of Elchani, Qaraqoyunlu and Aqqoyunlu (XIV-XV cc) and 1 belongs to the Tahmasib's period of the XVIII century.

Şəkil 1. Qazıntı sahəsindən görünüşü.

Şəkil 2. Tikili qalıqlar

Şəkil 3. Şimal qala divarının yanında aşkar olunan bişmiş kərpicdən döşəmə qalığı.

Şəkil 4. müxtəlif təyinatlı quyular

Şəkil 5. Arxeoloji materialların işlənməsi və inventarlaşdırılması.